

Mark Losoncz

Univerzitet u Beogradu, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Kraljice Natalije 45, RS–11000 Beograd
losonczmark@gmail.com

Fenomenologije prazne intencionalnosti

Sažetak

Članak se bavi pojmom prazne intencionalnosti, imajući u vidu ne samo Husserlov opus nego i posthuserlovske – klasične i suvremene – fenomenologije. Posebna pažnja usmjerena je na tipologiju prazne intencionalnosti te se razlikuju četiri aspekta: 1. prazna reprezentacija; 2. prazni perceptivni horizonti; 3. prazna temporalizacija; 4. prazna svijest. Pokazuje se da je pojam prazne intencionalnosti relevantan ne samo za razumijevanje povijesti fenomenologije nego i za kontekst mnogih suvremenih filozofskih rasprava.

Ključne riječi

Edmund Husserl, fenomenologija, intencionalnost, prazna intencionalnost, vrijeme, reprezentacija, horizonti

»La première démarche d'une philosophie doit donc être pour expulser les choses de la conscience.«

Jean-Paul Sartre: *L'Être et le Néant*

Ovaj tekst bavi se novim putovima fenomenologije u dvostrukom smislu: s jedne strane u velikoj mjeri poziva se na ona Husserlova djela koja su relativno nedavno objavljena (s posebnim osvrtom na priloge *Logičkim istraživanjima* i tekstovima o pasivnoj sintezi), a s druge strane, u mnogim aspektima oslanja se – pored sada već klasičnih tumačenja – i na suvremene interpretatore Husserlove fenomenologije (Jocelyn Benoist, Jean-Luc Marion, Nicolas de Warren, James Brough, Michel Henry, Dan Zahavi, James Mensch, Ullrich Melle, John Drummond, Marc Richir, Alexander Schnell, Tamás Ullmann, László Tengelyi, Zoltán Popovics itd.) koji na ovaj ili na onaj način pripisuju važnu ulogu problemu prazne intencionalnosti.* Ova rekonstrukcija zahtijeva kako filološku opreznost koja ima u vidu složene dileme i varijacije u pogledu ovog problema u Husserlovu opusu, tako i trud da se ne pojednostave značajne razlike između spomenutih interpretatora. Pokušat ćemo izbjeći svođenje prazne intencionalnosti samo na jedan od njenih aspekata, naime, na semantičko-reprezentativni, perceptivni ili temporalni aspekt. Štoviše, želimo tematizirati i moguća preplitanja ovih momenata. Nažalost, skoro svaka od dosadašnjih interpretacija može se optužiti za zanemarivanje barem jednog od ovih momenata.

Valja naglasiti da je u pitanju izričito fenomenološki problem. Preciznije, Husserl se nastoji usredotočiti umjesto na metafizički koncept ništavila na

*

Rad je nastao u sklopu projekta »Etika i politike životne sredine: institucije, tehnike i norme pred izazovom promjena prirodnog

okruženja« (43007), koji financira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

fenomenološki izazov koncepta praznine. Čak i kada koristi izraz »ništavilo«, on to čini u fenomenološkom duhu. Shodno tome, govori npr. o tome da čak i »ništavilo kao mračnu noć« treba tumačiti kao svojevrsno pozitivno ispunjenje u imanentnoj vremenitosti, odnosno o tome da niti duboko spavanje bez sna ne označava »jedno ništavilo« (*ein Nichts*), nego se može predstaviti jedino kao granica jednog procesa.¹ Također, Husserl ističe da nepercipirana strana jedne kocke »nije jedno ništavilo« (*nicht ein Nichts ist*), nego se u njenom iskustvu aktivira intencionalno prazan horizont (*intentionaler Leerhorizont*), tj. praznina koju treba ispuniti (*eine ausfüllende Leere*).² Navest ćemo još jedan primjer: analizirajući način na koji se ukida intuitivna danost onoga predstavljenog, Husserl govori o nužnom prelazu na praznu svijest koji nipošto nije prijelaz na »čisto ništavilo« (*ein pures Nichts*).³ Ukupno uzevši, na osnovu ove jasne terminološke dosljednosti možemo zaključiti da nije riječ o ništavilu kao čisto privativnom smislu ili kvazipozitivnom kontrapunktu pojma bića, nego o značajnom momentu dinamike svijesti. Dakle, prazninu u ovom konceptualnom okviru ne treba razumjeti kao stabilni *nihil*, kao fiksirani entitet, nego kao procesualni faktor. Husserl analizira praznu intencionalnost u okviru šireg problema davanja, kao antipod ispunjenja. Raspravljajući s Dominiqueom Janicaudom, Jean-Luc Marion s pravom je ustvrdio da, iz fenomenološke perspektive gledano, ni smrt ni ništavilo (kao iskustvo nedostatka nekog konkretnog bića, kao izvor strepnje) ne podrazumijevaju potpuni nedostatak davanja. Tvrdeći da »davanje isključuje negaciju«,⁴ Marion se prvenstveno poziva na Husserlove uvide o tome da se i ne-smisao, odnosno prazna reprezentacija može pojaviti jedino u kontekstu nekog davanja – i neintuitivno davanje jedna je vrsta davanja kao paradoksalno davanje nedanog. Husserlov utjecaj vidi se i na Marionovoj tvrdnji prema kojoj davanje praznine predstavlja frustriranost afekcije, neispunjenost želje. Imamo li u vidu činjenicu da je husserlovski shvaćena intencionalnost često opisana kao teleološki determinirana, ovo određenje neće nas iznenaditi.

U ovom radu pokušat ćemo – djelomično na tragu Husserlovih eksplicitnih sugestija – rekonstruirati četiri dimenzije koncepta prazne intencionalnosti, a koje su 1. prazna reprezentacija; 2. prazan perceptivni horizont; 3. temporalna dinamika pražnjenja; 4. prazno samodavanje svijesti. Već sada možemo nagovijestiti da nijedan od ovih aspekata ne podrazumijeva puku privaciju ili davanje svedeno na minimum, nego upravo suprotno, svaki od njih nosi sa sobom izvjestan kreativni višak. Bez obzira na to radi li se o fiktivnom predmetu poput jednoroga, o nevidljivim koprezentificiranim horizontima opažanja, o sadržajima dalekih retencija i procesima zaborava ili o primordijalnoj otvorenosti prema mogućim sadržajima, nije riječ o rezultatima negiranja davanja, nego o produktivnim aspektima svijesti. Ponovo možemo tvrditi da praznina u fenomenološkom smislu nije ni »jedno ništavilo« ni ne-davanje. Ipak, može se reći da se tematizacijom ovog problema nalazimo na granicama fenomenologije: fenomenalnost je zahvaćena kroz ono afenomenalno, mehanizmi konstitucije opisani su pomoću onoga »kreativno-destitutivnog«. Nesumnjivo, intencionalni predmeti i dalje predstavljaju nit vodilju fenomenološke analize, ali pritom se teži k nultoj razini pojavljivanja (*Nullerscheinung*),⁵ onome što se ne pojavljuje (*nicht »erscheinen«, apparieren nicht*).⁶ Smatramo da bismo pomoću ove rekonstrukcije mogli izmijeniti isuviše rasprostranjenu ideju prema kojoj se glavna fenomenološka teza sastoji od intencionalističke tvrdnje da je svijest uvijek svijest o nečemu. Jedna pažljivija analiza mogla bi pokazati da je ovaj pristup ograničen jer polazi od modela ispunjenosti (i primata intuicije); trebalo bi ga dopuniti uvidom u to da ispunjenost ne bi bila moguća bez izvorne prazne intencionalnosti te bi svijest trebalo opisati kao sferu preplitanja ispunjenja i pražnjenja. Drugim rije-

čima, svijest nikada nije samo usmjerenost svijesti k nečemu transcendentnom nego je uvijek ujedno i akt ukidanja važenja intencionalnih predmeta, svojevrsni *epokhé*. Ne može se dovoljno naglasiti da je riječ o procesima – Husserl ih ne opisuje samo kao pražnjenje (*Entleerung*), nego i kao deprezentaciju (*Entgegenwärtigung*) ili naprosto kao suprotni proces od ispunjenja (*Entfüllung*). Radi se o nezaustavljivoj dinamici i bogatoj potencijalnosti kao transcendentalnom uvjetu mogućnosti svakog iskustva. Prazna intencionalnost itekako je funkcionalni faktor konkretnog postajanja, ona je – da iskoristimo Merleau-Pontyjev izraz – operativna praznina.⁷ Uzgred, spomenuti Merleau-Ponty govorio je o tome da negaciju ne treba shvatiti kao čisto ništavilo ili ponor, nego kao »kretanje prema istini nečega«,⁸ odnosno, raspravljajući s Bergsonom i Sartreom, u bilješkama *Vidljivo i nevidljivo* istaknuo je da »[n]e postoji *nichtiges Nichts* (...). Neintuicija ništavila treba biti odbačena jer je ništavilo uvijek negdje drugdje. Istinsko rješenje: *Offenheit [der] Umwelt, Horizonthaftigkeit* [horizontnost]«. ⁹ Naša interpretacija će se između ostalog rukovoditi upravo ovim zaključcima.

1. Prazna reprezentacija

Problem prazne reprezentacije (*Leervorstellung*) pojavljuje se već i u Husserlovim najranijim djelima, prvenstveno u okviru rasprave s Brentanovim shvaćanjem mentalne inegzistencije i Twardowskijevim učenjem o sadržaju i predmetu.¹⁰ Širi kontekst ove debate tematizacija je pitanja nepostojećih objekata

1 D–14/23. Citirano prema: Nicholas de Warren, »The Inner Night: Towards a Phenomenology of (Dreamless) Sleep«, u: Diether Lohmar – Ichiro Yamaguchi (ur.), *On Time – New Contributions to the Husserlian Phenomenology of Time*, Springer, Dordrecht 2010., str. 273–294, str. 292. doi: https://doi.org/10.1007/978-90-481-8766-9_14.

2 Hua XI, str. 6. Vidi: Edmund Husserl, *Analysen zur passiven Synthesis. Aus Vorlesungs- und Forschungsmanuskripten, 1918–1926*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1966.

3 Hua XX/1, str. 145. Vidi: Edmund Husserl, *Logische Untersuchungen. Ergänzungsband. Erster Teil. Entwürfe zur Umarbeitung der VI. Untersuchung und zur Vorrede für die Neuauflage der Logischen Untersuchungen (Sommer 1913)*, Kluwer, Den Haag 2002.

4 Jean-Luc Marion, *Étant donné. Essai d'une phénoménologie de la donation*, PUF, Paris 2013., str. 89–95. Za Janicaudovu kritiku u vezi s davanjem kao »praznom shemom« vidjeti: Dominique Janicaud, *Le tournant théologique de la phénoménologie française*, Éditions de l'Éclat, Combas 1991., str. 50–51.

5 Hua XIII, str. 54–55. Vidi: Edmund Husserl: *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität. Texte aus dem Nachlass. Erster Teil, 1905–1920*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1973.

6 Hua XX/1, str. 240.

7 O tome vidjeti: Alia Al-Saji, »The Temporality of Life: Merleau-Ponty, Bergson, and the Immemorial Past«, *The Southern Journal of Philosophy* 45 (2), str. 177–206, str. 193. doi: <https://doi.org/10.1111/j.2041-6962.2007.tb00048.x>. Vidjeti još: Stan Van Hooft, »Merleau-Ponty and the Problem of Intentional Explanation«, *Philosophy and Phenomenological Research* 40 (1), str. 33–52. doi: <https://doi.org/10.2307/2107136>. Zanimljivo je da je Benoist govorio o operativnom pojmu egzistencije u kontekstu Husserlove fenomenologije. Jocelyn Benoist, *Représentation sans objet*, PUF, Paris 2001., str. 212.

8 Citirano prema: Hugh J. Silverman (ur.), *Philosophy and Non-Philosophy since Merleau-Ponty*, Northwestern University Press, Evanston 1988., str. 3.

9 Moris Merlo-Ponti [Maurice Merleau-Ponty], *Vidljivo i nevidljivo*, Akademski knjiga, Novi Sad 2012., str. 204.

10 Vidjeti prije svega: Hua XXII, 349–356. Vidi: Edmund Husserl: *Aufsätze und Rezensionen (1890–1910)*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1980., str. 349–356. O odnosu između Husserla i Twardowskog vidjeti: Jan Sebestik, »Twardowski entre Bolzano et Husserl: la théorie de la représentation«, *Cahiers de phi-*

tijekom 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća kod Bolzana, Meinonga, Fregea i drugih. Naša namjera nije povijesno-filološki rekonstruirati Husserlov odnos prema teorijama spomenutih mislilaca niti pokazati kako se on kolebao između realističkog i idealističkog (ili intencionalističkog) shvaćanja predmetnosti, nego želimo kroz problemski pristup analizirati ono što je relevantno iz perspektive općijeg problema prazne intencionalnosti. Iz tog aspekta naročito nam je važno što Husserl pripisuje poseban status iskazima o nepostojećim predmetima, npr. iskazima o nemogućim bićima (*impossibilia*) poput okruglog kvadrata, fiktivnim predmetima (*ficta*) poput Zeusa itd. Ustvari, Husserl tvrdi da se čak i najapsurdniji iskazi odnose na nekakvu kvazireferencijalnu predmetnost (Husserl koristi izraz *Sachverhalt* i *Assumption*). Ne radi se o pukoj »imaginaciji o nemogućem«, nego o intuitivno nedostatnim predmetima koji su diskurzivnog karaktera. Husserl je inzistirao na tome da su i fiktivni predmeti – makar u sferi intencija – realni objekti te na tome da je predmetni bitak univoknog karaktera.¹¹ Ukupno uzevši, prema njemu, predmeti praznih reprezentacija nisu nižeg ranga, štoviše, u usmjerenosti na njih najjasnije se pokazuje koliko je intencionalnost otvorena i fleksibilna. Ipak, Husserl je pravio razliku između pojedinih vrsta praznih predodžbi. Tako je, npr., naglašavao da se u intencionalnosti nemogućih predmeta otjelovljuje jedna modalna razlika, svojevrsna logička distorzija. Nemogući predmet poput okruglog kvadrata (dakle, u čijem slučaju nema ispunjenog smisla) nije nepotpunog karaktera na isti način na koji je neodređena npr. predodžba lava uopće koja se itekako može konkretizirati kao viđeni korelat, ili npr. upotreba vlastitog imena bez poznavanja referenta (u kojemu je slučaju jasno da je moguć ispunjen smisao). Imamo li u vidu ove primjedbe, možemo tvrditi da nipošto nije riječ o marginalnom problemu. Kao što Benoist sugerira:

»... od najvećeg značaja za strukturu reprezentacije uopće (i to je ono što ćemo nazvati intencionalnošću) jest da postoje i neintuitivne reprezentacije (...). Intencionalnost se sastoji upravo u ovom raskoraku između intuitivne reprezentacije i simboličke reprezentacije, odnosno iz njega crpi svoj autentični smisao.«¹²

Može se reći da za Husserla nepostojeći, tj. po definiciji neintuitivni predmeti predstavljaju samo ekstremnu verziju jedne uobičajene napetosti – intencionalnost jest neprestano klizanje svijesti između mogućnosti ili nemogućnosti neposrednog viđenja i jezika u najširem smislu. Stoga, na kraju krajeva, koncept prazne reprezentacije ne tiče se samo jedne posebne vrste predodžbi nego važi za svaku reprezentaciju. U ovim pojmovnim koordinatama, ispunjenje se određuje kao konkretizujuće i normirajuće postajanje-relacionalnom izvorno nerelacionalne ili pseudorelacionalne prazne intencionalnosti. Važno je istaknuti da se sama bogata potencijalnost nipošto ne iscrpljuje kroz primjenjivanje na žive (*leibhaft*) reference – ona i dalje »stoji na raspolaganju«, ona kao »čisto i jednostavno značenje 'u sebi', dano nezavisno od svake intuicije koja se može vezati za njega (...), ne može se ispuniti.«¹³ Naizgled paradoksalno, upravo čisto prazan karakter čini ovu izvornu dimenziju intencionalnosti bogatom i produktivnom, a garancija za njenu fleksibilnost upravo je neopterećenost konkretnim intuitivnim sadržajima (zato se opisuje kao »nulta granica zora«, *Nullgrenze der Anschauungen*).¹⁴ Prazna je predodžba »neodređeno prethodno upućivanje« (*unbestimmte Vordeutung*),¹⁵ ona i u najboljem slučaju može biti samo nezavršena tendencija k ispunjenosti. Ili, drugačije formulirano: ona je maksimum apstrakcije, čista mogućnost usmjerenosti koja prethodi svakoj konkretizaciji i svemu konkretnom. Ova predmetnost, apstrahirana od noematskog smisla, jest prazan »nosilac smisla« (*Sinnesträger*), »prazan X« (*leeres X*), lišen onoga određenog »kako« (*Wie*),¹⁶ »lišen stvari« (*sachfremd*).¹⁷

U prilogama za VI *Logičko istraživanje* (na osnovu kojih je Edith Stein planirala sastaviti tekst pod naslovom *Prazna modifikacija*), Husserl je utvrdio da između onoga praznog i onoga punog (intuitivnog) treba praviti sućinsku distinkciju.¹⁸ Ustvari, Husserl se ovdje nadovezuje na konceptualni potez koji se pojavljuje već i u I *Logičkom istraživanju*, a u okviru kojeg je razlikovao intencionalnost s praznim značenjem i intencionalnost s intuitivno ispunjenim značenjem; ipak, u prilogama za VI *Logičko istraživanje* teorija prazne intencionalnosti se radikalizira i znatno obogaćuje. Između ostalog, zaključuje se da bez prazne svijesti verbalnih znakova intencionalna orijentacija prema intuitivnom davanju ne bi imala smisla.¹⁹ Ova analiza nosi sa sobom izvjesnu tipologiju praznine: dok se za intendiranje još neispunjenih značenja tvrdi da predstavlja visoko determiniranu praznu intencionalnost, sugerira se da je čista sfera praznih znakova autonomna i još potpuno neodređena. Slažemo se s Melleom, prema kojemu je Husserl sve više bio sklon tomu da pojam prazne intencionalnosti (prazne modifikacije) odvoji od određenog smisla pojma osadašnjena (prezentifikacije, *Vergegenwärtigung*),²⁰ naime, osadašnjena kao puke reprodukcije, te je sve više govorio o principijelnoj razlici između onoga praznog i onoga intuitivnog. To znači da praznu intencionalnost ne treba opisati pomoću termina »manje« (ili »više«), nego je treba okarakterizirati kao samostalnu dimenziju potencijalnosti, kao ireduktibilni *modus*. Drugim riječima, prazna intencionalnost ne smije se svesti na varijaciju na intuitivno ispunjenu intencionalnost – prazna modifikacija nije mutna, nejasna verzija žive danosti ili njena oslabljeno ponovljena reprodukcija (u ovom kontekstu Husserl koristi izraz »reprodukcija« isključivo pod znacima navoda), nego je modifikacija u sebi. U pitanju je diferencijalna pojmovnost koja je na djelu i u Husserlovim drugim analizama (npr. o razlici između iskustva prautiska i retencionalnosti koja se ne može svesti na njega), a koja podrazumijeva inzistiranje na sućinskim razlikama, s onu stranu pukih razlika u stupnju. Shodno tome, naglašava se da prazna modifikacija nije poput odraza u ogledalu (*Spiegelung*), odnosno da »ono prazno i ono mutno (bez obzira na to koliko je mutno) uvijek ostaju principijelno različiti« te da prazna predodžba nije »stupnjevito razgrađen zor« (*graduell herabgestimmte Anschauung*).²¹ Nadalje, Hu-

losophie ancienne et du langage 1 (1994), str. 61–85. Robin D. Rollinger, *Husserl's Position in the School of Brentano*, Springer, Dordrecht 1999., str. 139–153. J. Benoist, *Représentation sans objet*, str. 173–217.

11

Usp. Hua V, str. 11. Vidi: Edmund Husserl, *Ideen zur einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Zweites Buch: Phänomenologische Untersuchungen zur Konstitution*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1952.

12

J. Benoist, *Représentation sans objet*, str. 184–185.

13

Ibid., str. 217.

14

Hua XX/1, str. 145–146.

15

Edmund Husserl, *Erfahrung und Urteil*, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1999., str. 106.

16

Hua III, str. 316–321. Edmund Husserl, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Erstes Buch: Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1950.

17

Hua XX/1, str. 91.

18

Ibid., str. 106, 143.

19

Ibid., str. 86.

20

Ulrich Melle, »La représentation vide dans la réécriture par Husserl de la VIe Recherche logique«, u: Jocelyn Benoist, Jean-François Courtine (ur.), *La représentation vide*, PUF, Paris 2003., str. 253–264, str. 260.

21

Hua XX/1, str. 144.

sserl inzistira na tome da je nekorelativna prazna reprezentacija samostalna kako u odnosu na opažaje, tako i u odnosu na reproduktivno sjećanje i imaginaciju. Jednostavno rečeno, ukoliko bi se prazna reprezentacija razlikovala od spomenutih registara samo u stupnju, utoliko bi se svaka prazna reprezentacija mogla pretvoriti u odgovarajuću intuiciju – a Husserl polazi upravo od toga da postoje i radikalne verzije praznih objektivacija (ovdje se prvenstveno misli na besmisao, na logički proturječan govor) za koje se može reći da ih je iz apriornih razloga nemoguće ispuniti. U prilogima VI *Logičkom istraživanju* pojavljuje se čak i kritika na račun ranije upotrebljenog izraza »pražnjenje« (*Entleerung*) jer se zbog njega stvara utisak da je prazna reprezentacija rezultat kontinuirane transformacije nečeg intuitivno danog.²² Prazna predodžba nije reproduktivnog karaktera, ali i onome reproduciranom »odgovara« jedna vrsta prazne reprodukcije. Primjera radi, intuitivne imaginarne predodžbe i neispunjene prazne predodžbe u vezi s imaginacijom funkcioniraju ruku pod ruku. Također, moguće je sjećanje na prazne objektivacije – ni u tom slučaju same prazne reprezentacije nisu reproduktivni rezultati, ali se ipak može reći da su iterabilne, dakle da su moguće prazne objektivacije drugog, trećeg, četvrtog stupnja. Husserl tvrdi da prava prazna reprezentacija ne može biti aktualna reprodukcija, nego je čista potencijalnost (inače bismo imali beskonačan regres: prazna predodžba kao reproduktivni rezultat bi imala *halo* i jezgru, a u tom slučaju bi i *halo* trebalo predstaviti kao nešto što ima svoj *halo* i jezgru i tako u beskonačnost). Husserl ponekad naprosto izjednačava ove dvije stvari: »ono prazno je potencijalnost« (*das Leere ist Potentialität*).²³ Njegovo shvaćanje valja interpretirati iz perspektive Deleuzeove teorije virtualnosti i Agambenova koncepta (im)potencijalnosti.²⁴ huserlovski shvaćena praznina također podrazumijeva čistu neaktualnu sferu koja je koegzistentna s aktualnošću i principijelno se ne razlikuje se od nje u stupnju, nego u prirodi (drugim riječima, nemaju istu materiju ni istu kvalitetu).²⁵ Ovaj moment i kod Husserla nosi sa sobom uvid prema kojemu je prevođenje onoga prafenomenalno praznog na jezik aktualne fenomenalnosti moguće samo putem osiromašenja, dakle svođenjem bogatih mogućnosti na konkretne korelate. Nadalje, zanimljivo je da prazna potencijalnost, prema Husserlu, nije statičnog karaktera, nego i u sebi predstavlja ireduktibilnu razliku, zatim ima unutrašnju dinamičnu iterabilnost i lateralne veze (ovo se može usporediti s Deleuzeovim konceptom diferencijacije), odnosno predstavlja transcendentalni uvjet mogućnosti aktualnih razlika u pogledu stvaranja smisla. Valja istaknuti još jednu bitnu paralelu s Deleuzeovom i Agambenovom teorijom, naime, da huserlovski konceptualizirana prazna potencijalnost, u pravom smislu te riječi, jest imanentnog karaktera te je lišena transcendentnih korelata, izvana postavljenih ciljeva (»ateleološka« je, s onu stranu mogućnosti instrumentalizacije). Na kraju, ne bi trebalo zanemariti ni subverzivni aspekt: s obzirom na to da je prazna predodžba čista potencijalnost, rezultat njene konkretizacije može biti i kreativna kontra-aktualizacija, u kontrastu s onim što je već dano, u njegovom kontestiranju.

Je li je adekvatno govoriti o praznoj reprezentaciji ako u stvari nije riječ o re-representaciji, dakle ponavljanju neke prezencije ili prezentacije, nego o apscenciji? Ovdje nam je od koristi Richirova interpretacija prema kojoj je reprezentacija prazna u slučaju kada se ne može odlučiti što je označeno, ali se, upravo zbog toga, ne može naprosto reći »da se ne reprezentira ništa«. Analizirajući simboličku instituciju, Richir tvrdi »da je riječ *Leervorstellung* primarna fantazija u kojoj je 'reprezentabilnost' (*représentabilité*) na kraju krajeva 'nereprezentabilnost' (*irreprésentabilité*)«. ²⁶ Spomenuta neodlučivost na razini čiste potencijalnosti jest odlaganje označenog (u slučaju pre-

dodžbi koje se ni u kojemu smislu ne mogu ispuniti je čak u pitanju vječito odlaganje), ali ona je ujedno i otvorenost prema mogućim konkretizacijama (Husserl koristi izraz *leere Vorstellbarkeit*).²⁷ Može se reći da je prazna reprezentacija svojevrсна napeta igra između mogućeg prisustva i odsustva²⁸ i time predstavlja izvor svake simbolizacije, odnosno uvijek ima neku ulogu, makar minimalnu, u slučaju svakog – »plutajućeg« – znaka.²⁹ Bez ove praznine, bez njene primordijalne otvorenosti ni otvaranje komunikacije ne bi imalo smisla. I Richir tvrdi da prazna intencionalnost nije puki nedostatak ispunjenja, nego je uvjet mogućnosti svake prezencije, prezentacije i re-prezentacije (jedna konkretizirana re-prezentacija ne bi se mogla odnositi na ono re-prezentirano bez unaprijed dane praznine između njih). U stvari, način na koji predstavljanje (*vor-stellen*) upućuje na pred-danost mnogo više odgovara mehanizmu prazne intencionalnosti, nego izraz »reprezentacija«. Riječ je o čistom davanju samog značenja koje svojim hipotetičkim karakterom, svojom izvornom posredovanošću i neadekvacijom »osporava bitak«, sprovodi njegov *epokhé*. Kao što smo već nagovijestili, to ne znači da se radi o pukoj negaciji – prazna predodžba mnogo je više »dvostruka afirmacija (...) koja istovremeno afirmira i bitak i nebitak reprezentacije«,³⁰ ona je »reprezentacija reprezentacije, (...) metadiskurs o reprezentaciji« koji svaku reprezentaciju može pretvoriti u moguću reprezentaciju o predmetu kao predmetu.³¹ Drugim riječima, ne postoji samo aktualizacija prazne predodžbe, nego je moguć i obrnut proces, naime, neutralizacija konkretnih predodžbi, njihovo pretvaranje u kontra-predodžbe (*Gegenvorstellung*) ili pasivne predodžbe (*passive Vorstellung*).³² U tom smislu, može se reći da prazna intencionalnost nosi sa sobom dvostruki sistem selekcije: omogućava aktualizaciju nekih predodžbi, odnosno doprinosi onemogućavanju aktualnosti nekih drugih. Ne može se dovoljno naglasiti da prelaz iz jedne sfere u drugu (iz praznine u ispunjenost i obrnuto) nije stup-

22

Ibid., str. 146; usp. Hua XIX, str. 608–614. Vidi: Edmund Husserl, *Logische Untersuchungen. Zweiter Teil. Untersuchungen zur Phänomenologie und Theorie der Erkenntnis*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1984.

23

Hua XI. 94.

24

Za kritičku komparaciju Deleuzeova i Agambenova shvaćanja vidjeti: Mark Losoncz, »Macht und indifferente (Im)Potenz in Agambens Philosophie«, u: Željko Radinković i dr. (ur.), *Politiken des Lebens. Technik, Moral und Recht als institutionelle Gestalten der menschlichen Lebensform*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2015., str. 55–79, str. 69–73.

25

Hua XX/1, str. 252–253.

26

Marc Richir, *Phénoménologie en esquisses. Nouvelles fondations*, Millon, Grenoble 1992., str. 171, 270.

27

Hua XXXIII, str. 332. Vidi: Edmund Husserl, *Phantasie, Bildbewusstsein, Erinnerung. Zur*

Phänomenologie der anschaulichen Vergegenwärtigungen. Texte aus dem Nachlass (1898–1925), Martinus Nijhoff, Den Haag 1973.

28

Usp. s tvrdnjom de Warena: »Objekti iskustva intendirani su na prazan način; oni su prisutni u svom odsustvu.« Vidi: Nicolas de Warren, *Husserl and the Promise of Time: Subjectivity in Transcendental Phenomenology*. Cambridge University Press, New York 2009., str. 190.

29

Marc Richir, *Phénoménologie et institution symbolique*, Millon, Grenoble 1988., str. 29.

30

Zoltán Popovics, *A prezentifikáció fenomenológiája*, L'Harmattan, Budapest 2014., str. 129.

31

J. Benoist, *Représentation sans objet*, str. 30–36.

32

Hua XI, str. 75–76.

njevit proces. S jedne strane, u procesu se prenošenja (translacije) sućinski mijenja kvaliteta predodžbe, dakle mijenja se način davanja (razina apstrakcije/konkretnosti), a s druge strane, u procesu okretanja (rotacije) mijenja se i materija, dakle sadržaj i relevantnost davanja. Stoga nas je Sartre s pravom upozoravao da bi bilo pogrešno ako bismo praznu intenciju zamislili kao unaprijed spremljen rezervoar koji je zapravo indiferentan prema tome je li ispunjen ili nije.³³ Praznu intencionalnost ne treba shvatiti kao fiksirani entitet, nego kao fleksibilno davanje, »plastičnu« dinamiku – inače je ne bi trebalo opisati kao čistu potencijalnost koja omogućava stvaranje smisla. Ukoliko bismo praznu intenciju definirali kao rezervoar s nepromjenjivim okvirima, utoliko bismo je odredili polazeći od onoga što ona nije – od ispunjenosti.

Ova bi interpretacija mogla biti relevantna i u kontekstu rasprava o tome je li Husserl smatrao da se iskustvo može odvojiti od izvanjskih predmeta (može biti *objectless* ili *non-objectifying*) ili je zastupao eksternalističku (*object-dependent*), relacionalističku teoriju.³⁴ Iz perspektive koncepta prazne intencionalnosti čini se da te dvije opcije pojednostavljaju Husserlovo shvaćanje iskustva. Naime, Husserl ne poima praznu intencionalnost internalistički, dakle kao unutrašnji faktor svijesti koji nas odvaja od svijeta, nego kao otvorenost prema svijetu, reprezentabilnost. Nadalje, koncept prazne intencionalnosti sugerira da ne postoje samo aktualne danosti – konkretni smisao konstituirati se i destituirati u složenim procesima aktualizacije i neutralizacije. Determiniranost smisla od strane »okoline« ne bi bila moguća bez primordijalne indeterminiranosti. Moglo bi se reći da se stvarno iskustvo ne odvija ni »unutra« ni »izvana«, nego »između«, u samom prijelazu s prazne intencionalnosti na ispunjenu intencionalnost. U pitanju je proces koji se ne može okončati, otvorena dinamika između potpuno prazne intencije i uvijek samo djelomičnog ispunjenja.

»Mogućnost determiniranosti pripada sućini indeterminirane intencije. Ta mogućnost determiniranosti ima potpunu determinaciju kao svoj idealni limit. Međutim, determinirana intencija zapravo je uvijek u nekoj mjeri indeterminirana i uvijek može biti determinirana u većoj mjeri. (...) [S]tvar je ono identično u mnogostrukosti prisustva i odsustva.«³⁵

Ne bi trebalo zanemariti činjenicu da ovi uvidi kod Husserla imaju i značajne epistemološke implikacije: verifikacija (ili, iz drugog aspekta, poklapanje, *Deckung*), odnosno razočarenje su mogući zahvaljujući razmaku između prazne i ispunjene (»evidentirane«) intencije. Valja dodati da je prosta prazna reprezentacija ujedno shvaćena i kao osnova fundiranih (npr. aksioloških) praznih reprezentacija.

2. Prazni horizonti percepcije

Husserl ponekad nudi tipologiju praznih intencija u kojima se pored praznih predodžbi spominju i prazni horizonti (*Leerhorizont*) i prazne ekstrapolacije (*leere Hinausdeutungen*).³⁶ Na djelu je osnovni uvid Husserlove teorije opažanja: svako prostorno-vremensko opažanje ujedno je i inadekvacija te je njegova prezentirana jezgra okružena neispunjenim, najčešće pasivno proizvedenim intencijama koje ga čine »kompletnim«. Primjera radi, iako nije moguć opazajni akt u okviru kojeg bih mogao vidjeti sve strane, svaki detalj jedne kuće, paralelno s tim opazajnim aktom ima i hipotetičkih, neizvjesnih odnosa prema onome što nije neposredno dano. Nužno postoji intencionalnost koja se može opisati kao prazno »mnijenje-više« (*Mehrmeinung*) u pogledu skrivenih horizonata predmeta. I za ovu primarnu kvazifantaziju (ili kvaziasocijaciju) o višku u odnosu na perceptivne danosti važi da se ne može odrediti kao izvedena, reproducirana danost – koprezentificirana (*mitvergegenwärtigt*), koeg-

zistentna je s intuitivnim sadržajima. Valja naglasiti da, za razliku od čiste prazne, indeterminirane predodžbe, prazan perceptivni horizont nije moguć bez oslanjanja na konkretni doživljaj. I prazan perceptivni horizont može se odrediti kao uvjet mogućnosti i kao »prisustvo odsustva« ili »odsustvo prisustva« (ili, kako Husserl kaže, kao *nichtoriginäre Gegenwärtigung*),³⁷ ali se on uvijek može ispuniti makar djelomično (utoliko je *ausfüllende Leere*),³⁸ bez radikalnih teškoća u prevođenju (kako u slučaju kvaliteta, tako i pogledu materije). Ukoliko ću imati priliku vidjeti i onu stranu kuće koju nisam mogao opaziti u početnom »jednostranom« iskustvu, ali koju sam pretpostavljao i predskicirao, onda taj novi aspekt ne zahtijeva prijelaz s čiste potencijalnosti na aktualnost. Ovi horizonti nisu nevidljivi, nego nevideni. Podrazumijevaju uglavnom implicitno konstituirane, ali konkretno anticipirane mogućnosti, »jednu određenu neodređenost« (*eine bestimmte Unbestimmtheit*).³⁹ Riječ je o »koaktualnim« i korelativnim, mutnim horizontima koji na inherentan način postoje već u početnom iskustvu; stoga nije slučajno što se u prilogu VI *Logičkom istraživanju* sugerira da se njihov mutni karakter može opisati kao stupnjevit, između idealnih limita 0 i 1, odnosno kao kontinuirana posredovanost između nulte točke i pune danosti – radi se o »mješovitim nijansama« (*Mischungsnuancen*), a ne o principijelnim razlikama.⁴⁰ Husserl zaključuje da svako opažajno davanje predmeta nosi sa sobom jedan *halo* koji nadilazi (uzgred, time se analiza opažanja približava opisu iskustva slike i fantazije). Ukupno uzevši, tvrdi se da prazni horizonti, preciznije, njihove prostorne koordinate i vremenske faze predstavljaju unutrašnji, ali ipak ireduktibilni faktor opažanja, uvijek već danu modifikaciju u sebi te modifikaciju samog zora. Prema Husserlu, svako je opažanje otvorena sinteza, »kompleks 'punih' i praznih intencionalnih komponenata« (*ein Komplex von »vollen« und leeren intentionalen Komponenten*).⁴¹ Dakle, svijest je u ovom kontekstu shvaćena kao iskustvo o zajednički danom, kao *co-conscientia*, *Mitbewusstsein*. Sadržaji ove dimenzije ne razlikuju se sućinski od aktualnih danosti, ali je sama ova dimenzija – transcendentno gledano – ipak poseban način intencionalnosti koji se ne smije tumačiti senzualistički ili pomoću pozivanja na načine davanja poput imaginacije i sjećanja.

33

Jean-Paul Sartre, *L'être et le Néant*, Gallimard, Paris 1973., str. 61.

34

O tim raspravama vidjeti: Steven Crowell, *Normativity and Phenomenology in Husserl and Heidegger*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.; John J. Drummond, *Husserlian Intentionality and Non-foundational Realism. Noema and Object*, Kluwer, Boston 1990.; Arthur David Smith, »Husserl and Externalism«, *Synthese* 160 (3/2006), str. 313–333, doi: <https://doi.org/10.1007/s11229-006-9082-4>; David Woodruff Smith, *Husserl*, Routledge, Abingdon 2009.; Dan Zahavi, *Husserl's Phenomenology*, Stanford University Press, Stanford 2003.; David Woodruff Smith, Ronald McIntyre, *Husserl and Intentionality. A Study of Mind, Meaning and Language*, D. Reidel, Dordrecht 1982., str. 41.

35

John Drummond, »The Structure of Intentionality«, u: Rudolf Bernet, Donn Welton, Gina

Zavota (ur.), *Edmund Husserl. Critical Assessments of Leading Philosophers. Vol. III. The Nexus of Phenomena: Intentionality, Perception and Temporality*, Routledge, London, New York 2005., str. 31–64, str. 46.

36

Vidjeti npr. Hua XX/1, str. 141, 249.

37

Ibid., str. 243.

38

Hua XI, str. 6.

39

Ibid., str. 6.

40

Hua XX/1, str. 142.

41

Hua X, str. 242. Edmund Husserl, *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins (1893–1917)*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1966.

Na kraju, valja spomenuti da su različiti fenomenolozi naglašavali kako teorija praznih perceptivnih horizonata može imati realističke implikacije. Naime, način na koji se u okviru nje analiziraju intencionalne danosti koje su vezane za opažanje, ali koje se ipak nalaze izvan djelokruga aktualne svijesti u najužem smislu, upućuje na ono što je doista eksteriorno, transcendentno, realno, »u svijetu«. Kako Benoist piše, »nedostatku ‘realnog’ objekta odgovara ono što je izvanjskog u odnosu na svijest«. ⁴² Ili, riječima Sartrea koji je govorio o ništenju perceptivne pozadine i odsutnih predmeta:

»... prave objektivirajuće intencije prazne su intencije, dakle one koje ciljaju na beskonačan totalitet serija fenomena, s onu stranu sadašnjeg i subjektivnog pojavljivanja. (...) [N]jihovo odsustvo osigurava njihov objektivni bitak. Objekt (...) je ono što se krije.« ⁴³

Sličan zaključak može se naći i kod Mellea (»za Husserla više ne postoji ‘samoprezentacija’ u opažanju te komponenta koja ne bi upućivala s onu stranu sebe, odnosno koja ne bi zahtijevala dodatno ispunjenje«) ⁴⁴ i Tengelyija (»ideja horizonta omogućuje objasniti od svijesti nezavisnu stvarnost svijeta«). ⁴⁵ Prema tome, fenomenologije prazne intencionalnosti i fenomenološki realizam ne isključuju se međusobno. ⁴⁶ Naravno, slično teoriji prazne reprezentacije, i teorija praznih perceptivnih horizonata ima važne epistemološke posljedice. Dovoljno je podsjetiti se toga da usmjerenost k ekspliciranju neviđenih horizonata može rezultirati kako pozitivnim ispunjenjem, tako i iznevjeravanjem očekivanja, falsifikacijom. Ustvari, prazni horizonti i ispunjenje sućinski su povezani; »tamo gdje nema horizonata i praznih intencija, nema ni ispunjenja«, ⁴⁷ odnosno svaki eksplicirani horizont otvara nove horizonte, jedno osjenčanje predmeta slijedi za drugim. Ni ovaj projekt pun napetosti ne može se dovršiti – moguć je samo beskonačan rad na parcijalnoj optimalizaciji i sistematizaciji ispunjenja kroz sva novija iskustva. ⁴⁸

3. Prazna temporalizacija

Pitanje vremenitosti pojavilo se već i u kontekstu problema praznih perceptivnih horizonata. Naime, način na koji svijest anticipira nove vremenske faze opažanja predmeta podrazumijeva konkretne protencije koje teže k ispunjenju. Međutim, time nipošto nismo iscrpili mehanizme prazne temporalizacije jer one nadilaze danosti vremenskih predmeta. Uopćeno govoreći, ispunjenje ne bi bilo moguće bez odgovarajućeg procesa pražnjenja (*Entleerung*) i deprezentacije (*Entgegenwärtigung*) ⁴⁹ – svijest bi inače pravila »grudu snijega sama sobom«, dakle bila bi linearno obogaćivanje sadržaja, bez prekida, otvaranja alternativnih mogućnosti i dijagonalnom povratku prošlosti. ⁵⁰ Odnosno, iz druge perspektive gledano, bez oslobađajuće selekcije beskonačno produžena živa sadašnjost predstavljala bi nepodnošljivo mnoštvo akumuliranih sadržaja. Dakle, tijekom svijesti složena je sinteza prisustva tematiziranog i odsustva netematiziranog. Retencionalna svijest može ukinuti, stupnjevito ili odjednom, neposrednu danost sadržaja (dakle, deobjektivira, sprovodi *epokhé*) i lišiti ih afektivnog značaja (dok su prazne protencije usmjerene na ispunjenje, retencija je kontrapunkt ispunjenju). Može se reći da retencionalne modifikacije danosti uvijek već teže k nultoj točki orijentacije (*Nullpunkt der Orientation*), potpunoj indiferencijaciji, udaljenim horizontima, dalekim sedimentiranim retencijama, »dubokom snu unutrašnje noći«. Pražnjenje je zapravo jedan kontra-proces u kojem se »ništa aktualno ne događa« ⁵¹ – ono je pretvaranje predmeta u potencijalnost. Predmeti tonu u prazninu. U skladu s tim, Husserl tvrdi da su vremenski predmeti nakon napuštanja aktualnosti svijesti dani kao »prazna svijest« (*leeres Bewusstsein*). ⁵²

Međutim, bilo bi pogrešno ako bismo praznu svijest razumjeli samo kao ukidanje usmjerenosti na vremenske predmete. Imamo li u vidu Husserlove *Bernau manuskripte* i druge tekstove koji su nastali nakon tih rukopisa, možemo tvrditi da nije riječ samo o praznini kao rezultatu empirijskog procesa pražnjenja, odnosno o zaboravu nekog transcendentnog objekta, nego i o praznini kao karakteristikici imanentnih i preimanentnih (prefenomenalnih, apsolutnih) dimenzija svijesti. S jedne strane, to znači da »dano vremensko polje, koje je uvijek ispunjeno, okruženo je praznim vremenskim horizontom koji pripada sučini vremenske svijesti kao potencijalnosti praznog komponenta svesti«. ⁵³ Nije slučajno što de Warren govori o »dvostrukom značaju prazne svijesti nekog predmeta i svijesti koja je svijest ispražnjena od sebe ili ispražnjena svijest o sebi«. ⁵⁴ Nisu u pitanju realni, nego intencionalni sadržaji. Ovo više nije nivo empirijskog, nego izvornog zaborava – nije dimenzija konkretnih, nego transcendentalnih mogućnosti (kao *Vermöglichkeit der Möglichkeit*). U pogledu vremenitosti, metafore tijeka i strujanja prihvatljive su jedino ako se ne zanemaruje da svaka rijeka ima riječno korito koje može biti i prazno (i koje ne treba zamisliti kao unaprijed spremljen prazan rezervoar, nego kao dinamičnu vertikalnost). Na kraju, najdublja, apsolutna sfera prazne temporalizacije nije ništa drugo do primordijalni uvjet mogućnosti svega temporalnog, čista prazna svijest o praznim mehanizmima svijesti, »svijest o svijestici

42

J. Benoist, *Représentation sans objet*, str. 89.

43

J.-P. Sartre, *L'être et le Néant*, str. 27.

44

U. Melle, »La représentation vide dans la réécriture par Husserl de la VIe Recherche logique«, str. 258.

45

Laslo Tengelyi [László Tengelyi], »Husserlov pojam horizonta«, u: Ralf Elm (ur.), *Horizonti pojma horizont. Hermeneutičke, fenomenološke i interkulturalne studije*, Akademska knjiga, Novi Sad 2009., str. 150–177, str. 171.

46

Dakle, smatramo da – usprkos kritici Husserlova shvaćanja praznih intencija u *Bitku i ništavilu* – Sartreovu teoriju prazne intencionalnosti ne treba suprotstaviti Husserlovoj kao što to čini Peipei Pang. Vidi: Peipei Pang, »Sartre's Concept of Intentionality«, *The 3rd BESETO Conference of Philosophy, Session 8*, str. 221–227. Dostupno na: http://utcp.c.u-tokyo.ac.jp/events/pdf/026_Pang_Peipei_3rd_BESETO.pdf (pristupljeno 29. 7. 2017.). Husserlova teorija omogućava različita tumačenja, pa između ostalog i realističku interpretaciju.

47

Hua XI, str. 67.

48

O tome u kontekstu praznih intencija: N. de Warren, *Husserl and the Promise of Time*, str. 283–284; Ullmann Tamás, *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás*, Magyar Tudományos Akadémia (doktorska disertacija). Dostupno na: <http://real-d.mtak.hu/741/37/>

Doktori%20m%C5%B1.pdf, str. 214–215 (pristupljeno 29. 7. 2017.); L. Tengelyi [L. Tengelyi], »Husserlov pojam horizonta«, str. 164–170.

49

Riječ je o pojmu koji je imao ključnu ulogu u fenomenologiji Eugena Finka. Vidi: Eugen Fink, »Vergegenwärtigung und Bild«, u: *Studien zur Phänomenologie 1930–1939*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1966., str. 1–78.

50

Usp. sa Sartreovom analizom o tome da »neantizacija nije moguća bez rascjepa između psihičke prošlosti i sadašnjosti«. J.-P. Sartre, *L'être et le Néant*, str. 62.

51

Hua XI, str. 72.

52

Hua XXXIII, str. 67. Edmund Husserl, *Die 'Bernauer Manuskripte' über das Zeitbewusstsein (1917/18)*, Kluwer, Dordrecht 2001.

53

Ibid., str. 71.

54

N. de Warren, *Husserl and the Promise of Time*, str. 190. O tom problemu vidjeti još Zahavijevu kritiku Barryja Daintona: Dan Zahavi, »La perception de la durée pré suppose-t-elle ou non la durée de la perception? Husserl et Dainton sur le temps«, u: Jocelyn Benoist (ur.), *La conscience du temps. Autour des Leçons sur le temps de Husserl*, Librairie Philosophique J. Vrin, Paris 2008., str. 187–212, str. 196–197.

kao samopojavljivanje koje sâmo nije objekt iskustva. Kako James Brough piše, »[n]ema sadržaja na nivou apsolutne svijesti«. ⁵⁵ Ukupno uzevši, prazna retencionalnost konstituira se u tri dimenzije: kao empirijsko pražnjenje iz sfere koja je uvijek ispunjena (i u čijem slučaju je besmisleno govoriti o »praznoj sadašnjosti« ili »praznom vremenu«), ⁵⁶ kao imanentan proces pražnjenja i kao prazna apsolutna svijest. Naravno, ne bi trebalo zanemariti pozitivnu stranu onoga što je rečeno: pražnjenje nije afirmativnog karaktera samo u tom smislu što omogućava usmjerenost na novije sadržaje, nego i u tom smislu što mnogi od retencionalnih sadržaja stoje na raspolaganju kao potencijalnosti koje se mogu »probuditi« – moguće je i ispunjenje praznih uspomena. Prazna temporalizacija podrazumijeva kompleksne modifikacije modifikacija, tj. sistem preplitanja praznih retencijâ i protencijâ (prazne retencije praznih protencijâ, prazne protencije retencijâ itd.), kao i sistem njihovog preplitanja s ispunjenim retencijama i protencijama. Simptomatično je da je Michel Henry kritički tvrdio kako huserlovski shvaćen tijek svijesti predstavlja »neprestani skok u dva ponora ništavila«. ⁵⁷ Nesumnjivo, Husserl, za razliku od Henryja, ne smatra da samoafektivno ispunjeno »sada« ima prioritet u odnosu na mehanizme prazne temporalizacije.

Naša analiza prazne temporalizacije ne bi bila vjerna Husserlu utoliko ukoliko bismo izostavili koncept osadašnjega (prezentifikacije, *Vergegenwärtigung*). Pritom ne bi trebalo zanemariti dvosmislenost ovog pojma, naime, ono značenje koje se ne može razlikovati od reprezentacije kao ponavljanja nekog sadržaja, odnosno ono značenje koje se tiče izvorne, nesvodive dimenzije svijesti. U potonjem smislu koncept osadašnjega ima različite funkcije. Između ostalog, pomoću njega se opisuje pred-danost praprostosti (koja prethodi onome što prolazi) i primordijalne budućnosti (koja prethodi konkretnom predskiciranju), opažanje neprisutnih aspekata predmeta, iskustvo slikovitosti kao *factum*-a (dakle s onu stranu puke fizičke slike), aprezentacija značenja riječi, samodanost vlastitog tijela, fantazija kao neutralna samomodifikacija), intersubjektivnost i simpatija prema Drugom. Imamo li u vidu Husserlovu mnogostruku fenomenologiju osadašnjega, neće nas iznenaditi što je kod njega ovaj koncept veoma često poistovjećen s konceptom prazne intencionalnosti. Kako u pogledu drugog smisla osadašnjega, tako i slučaju prazne intencionalnosti vrijedi da

»... je u pitanju potencijalnost koja se nikada neće moći pretvoriti u čistu aktualnost te koja će uvijek implicirati izvjesno neispunjeno, nepredmetno, prazno iskustvo. U tom smislu, može se govoriti o uvijek već posredovanom, ali izvornom načinu intencionalnosti.« ⁵⁸

Husserl više puta govori o tome da je osadašnjega prazna predodžba, ⁵⁹ a koristi čak i izraz »prazno osadašnjega« (*Leervergegenwärtigung*) ⁶⁰ ne bi li naglasio čvrstu povezanost ovih problema. Nadalje, govori i o potrebi da se uvede novi pojam pojavljivanja koji upućuje na fenomenalnost radikalno različitu od ispunjene aktualnosti (na to se odnosi »osadašnjega nulta točka pojavljivanja«, *vergegenwärtigte Nullerscheinung*). ⁶¹ Ustvari, ne bismo pretjerivali kada bismo zaključili da osadašnjega nije ništa drugo do jedan od pojavnih oblika prazne intencionalnosti. Riječ je o ad-temporalizujućem mehanizmu, koegzistentnoj dimenziji intencionalnosti koja predstavlja samostalnu sferu pojavljivanja odsustva te dovodi u pitanje privilegije aktualnosti, neutralizira ju. Ovako shvaćen, koncept prazne intencionalnosti može se dopuniti na različite načine. Sam Husserl opisao je asocijaciju kao intendiranje »klase praznih prezentacija«, ⁶² a u vezi s fantazijom i iskustvom slikovitosti zaključio je da se radi o praznim predodžbama koje »ne označavaju ništa«. ⁶³ Također, o odnosu prema Drugom sugerirao je da je u pitanju »neispunjena

prazna intencija« (*unerfüllte Leerintention*).⁶⁴ Što se tiče drugih fenomenologa, primjera radi, Levinas je govorio o posebnoj vremenitosti tijela – »nulta točka reprezentacije«. ⁶⁵ U *Bitku i ništavilu*, Sartre smatra da struktura slike pretpostavlja neantizaciju,⁶⁶ a u *Transcendenciji ega* tvrdi – u skladu sa svojim omiljenim primjerima – da Pavao može imati samo »prazne koncepte« o Petrovim psihičkim stanjima.⁶⁷ Na tragu Husserlovih tekstova, Richir i Schnell analizirali su fantaziju i slikovitost kao prazne sheme, nulte točke koje uvijek već nedostaju, odnosno kao »nepostojeće« (*nichtseiend*) i kao »svijest o ništavnosti« (*Nichtigkeitsbewusstsein*), »svijest o nesadašnjem« (*Nichtgegenwärtigkeitsbewusstsein*).⁶⁸ Pozivajući se na Kanta i Husserla, Benoist je konceptualizirao »ja« kao praznu reprezentaciju.⁶⁹ Na sličan način, de Warren je došao do zaključka da iskustvo Drugog treba shvatiti kao praznu svijest osadašnjenja.⁷⁰ Ovi primjeri dovoljni su za to da pokažemo koliko su fenomenologije prazne intencionalnosti i osadašnjenja mnogostruke i plodne.

4. Prazna svijest

Svaki od spomenutih aspekata prazne intencionalnosti nosi sa sobom specifično operativno značenje egzistencije. Nekorelativne, prazne predodžbe tiču se nemogućih (po nužnosti nepostojećih) ili nekonkretiziranih predmeta, odnosno odlaganja označenog. U praznim opažajnim horizontima pokazuje se sućinsko »prisustvo odsustva« ili »odsustvo prisustva«. Nadalje, u procesima prazne temporalizacije, te u mehanizmima osadašnjenja, na djelu je

55

Citirano prema: Barry Dainton, *Stream of Consciousness: Unity and Continuity in Conscious Experience*, Routledge, London, New York 2000., str. 160.

56

Hua XXIV, str. 271. Edmund Husserl, *Einleitung in die Logik und Erkenntnistheorie. Vorlesungen 1906/07*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1984.

57

Michel Henry, *Incarnation*, Seuil, Paris 2000., str. 81.

58

Mark Lošonc [Mark Losoncz], *Pojam vremena u Bergsonovoj i Husserlovoj filozofiji*, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu (doktorska disertacija), str. 256. Dostupno na <http://nardus.mfn.gov.rs/handle/123456789/8830> (pristupljeno 29. 7. 2017.).

59

Hua XXIII, str. 210, 347, 303.

60

Hua XXIII, str. 302.

61

Hua XIII, str. 54–55.

62

Hua XI, str. 76.

63

Hua XXIII, str. 37.

64

Hua XIV, str. 4. Edmund Husserl, *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität. Texte aus dem Nachlass. Zweiter Teil. 1921–28*, Martinus Nijhoff, Den Haag 1973.

65

O tome vidjeti: Jean-François Courtine, »Lévinas lecteur des *Leçons sur la conscience intime du temps*«, u: J. Benoist (ur.), *La conscience du temps*, str. 117–135, str. 130.

66

J.-P. Sartre, *L'être et le Néant*, str. 61.

67

Jean-Paul Sartre, *La transcendance de l'ego*, Librairie philosophique J. Vrin, Paris, 1966., str. 75.

68

Vidjeti: M. Richir, *Phénoménologie en esquisses*, str. 124, 285, 286. Odnosno Alexander Schnell: *Temps et phénomène. La phénoménologie husserlienne du temps (1893–1918)*. OLMS, Hildesheim 2004., str. 52–56.

69

Jocelyn Benoist, *Autour de Husserl. L'ego et la raison*, Librairie philosophique J. Vrin, Paris 1994., str. 44–45.

70

N. de Warren, *Husserl and the Promise of Time*, str. 247.

originarno davanje neprisustva. Naravno, ovi aspekti neprestano se prepliću. U pitanju su intencionalni modusi, uključujući referencijalni pseudo-odnos, perceptivno »mnijenje više« i pred-danost vremenskih dimenzija koji uvijek već pretpostavljaju samodavanje, primordijalnu otvorenost prazne svijesti (*Leerbewusstsein*) kao njihov transcendentalni uvjet mogućnosti. Skrenuti pažnju na ovu izvornu karakteristiku svijesti znači dovoditi u pitanje model saturirane svijesti koji se poziva na pozitivne danosti, kako na razini onoga »mentalnog«, tako i u pogledu predmeta iskustva, te se poziva na *contentful self* i na doživljaje čvrsto zaokruženih stvari. Za razliku od ovog modela, fenomenologije prazne intencionalnosti opisuju svijest kao prazan *x* koji se može determinirati, kao čistu potencijalnost. Doduše, nije riječ o pukom vakuumu, o lebdećem, potpuno transparentnom nebitku, nego o složenoj strukturirajućoj praznini.⁷¹ Ova praznina predkoordinira iskustvo, konstitutira i destituirira ga, iako se u njoj samoj ništa konkretno ne gradi (»u praznoj svijesti ništa se ne događa, ona ne sadrži nikakvu konstitutivnu gradnju«).⁷² Husserlov model prazne svijesti podsjeća na aristotelijansko shvaćanje mogućeg intelekta koje je snažno uticalo na mnoge mislioe, između ostalog, na Averroesa, Avicenu, Teodorika i Meistera Eckharta.⁷³ Ne ulazeći u detalje ove povijesne komparacije, može se reći da, iako Husserl vjerojatno ne bi mogao prihvatiti metafizičke momente ovog shvaćanja, mogao bi se složiti s mnogim od njegovih implikacija. Riječ je o uvidima prema kojima intelekt mora biti prazna mogućnost ne bi li bio spreman na sasvim heterogene sadržaje – njegovi akti ništavni su prije spoznaje (*actu nihil est antequam illa intelligat*) i u toj izvornoj, prostoju otvorenosti nema ničeg zajedničkog ni s čim (*simplex, impassibili et nulli nihil habet commune*). Uzgred, kod spomenutih aristotelijanskih ili djelomično aristotelijanskih mislioca koncept prazne mentalne potencijalnosti nosi sa sobom i svojevrsnu etiku odvajanja (*denundare*): intelekt mora biti ništavnog, očišćenog karaktera da bi načelno mogao raspolagati svim bićima, odnosno da bi mogao staviti u zagrade sve osim Boga. Vratimo se Husserlu: prema njemu, prazna intencionalnost prefenomenalno je davanje bez ispunjene prezencije. Iz njene perspektive gledano, prezencija je uvijek već i »prazna predručnost« (*leeres Vorhandensein*).⁷⁴ Svako pojavljivanje je i »prazno pojavljivanje« (*Leerescheinung*).⁷⁵ Prisustvo se neutralizira. Kao što se u aritmetici nula razlikuje od svakog drugog broja, ali u stvari predstavlja njihov uvjet kao punopravni broj, tako se i za praznu intencionalnost može reći da, kao punopravna intencionalnost, jest polazna točka svakog davanja. Možemo prihvatiti Sartreovu sugestiju prema kojoj »praznina jest praznina *nečega*« (*le vide est vide de quelque chose*)⁷⁶ jedino ako dodajemo, inače u skladu i sa zaključcima samog Sartrea, da je uvjet mogućnosti svake praznine prazna svijest, ono što Husserl naziva »opća nediferencirana praznina« (*allgemeine, unterschiedlose Leere*).⁷⁷ Bez ovog potonjeg ne bismo mogli govoriti ni o prerefleksivnom samodavanju, izvornoj slijepoj mrlji samosvijesti.

Među interpretatorima postoji nesuglasnost u tome treba li praznu svijest opisati kao teleološku. Dok neki, npr. de Warren i Tengelyi,⁷⁸ misle da uvijek već ima neke svrhovite napetosti između prazne i ispunjene svijesti te jedne privlačne sile, Benoist tvrdi, interpretirajući Husserla, da postoje i »intencionalnosti koje nisu intencije, (...) koje su lišene svake dimenzije 'prizora jedne svrhe'«. ⁷⁹ Smatramo da su ova tumačenja samo naizgled međusobno proturječna: doista je primordijalna dimenzija prazne svijesti lišena konkretnih svrha, ali ona ipak predstavlja uvjet svake teleološki orijentirane predmetnosti. To je dublji smisao teze o intencionalnom karakteru svijesti: svaka je svijest o nečemu derivat prazne svijesti te nema ničeg što ne bi bilo uvijek već predskicirano, pred-dano na prazan način (ima različitih varijacija na to

kod Husserla: *immer schon konstituiert, schon gegeben, Vorgegebenheit*). Predmetima prethodi predmetna svijest bez predmeta. Osnovno načelo fenomenologijâ prazne intencionalnosti glasi: nije sve aktualnost, nije svaka predmetna svijest ispunjena, nisu sve stvari bez ikakvih poteškoća dostupna konačna *data*. Fenomenologije prazne intencionalnosti suprotstavljaju se postvarivanju, pozitivističkom pojednostavljenju iskustva tako što ističu razmak između potencijalne i konkretizirane predodžbe, između stvari kao beskonačnih skupova mogućih izgleda i svijeta kao horizonta mogućih iskustava (kao »horizonta horizonata«, kao strukture horizonta), odnosno između empirijskih vremenskih predmeta, imanentnih akata/sadržaja i čiste prazne temporalizacije u apsolutnoj svijesti. Ono »mentalno«, vremenitost i svijet tretiraju se kao otvoreni načini davanja. Riječ je o infinitizaciji našeg odnosa prema iskustvu, bez loše beskonačnosti. U tom segmentu, svijest se može odrediti slično svijetu, kao neiscrpnost, »upravo [kao] nemogućnost da se iscrpe sve mogućnosti«,⁸⁰ kao izvor viška smisla. Iskustvo je bogatije od puke korelacije, kako »unutra«, tako i »izvana«. Ne bismo mogli objasniti samotranscendiranje (kao okretanje prema realnosti i kao slobodu) i »intencionalnu kontingenciju«⁸¹ ako bismo svijest, svijet i vremenitost shvatili isključivo kao rezervoar ispunjenih, sasvim determiniranih sadržaja. Nije riječ o zatvorenim totalitetima. Prazna intencionalnost neprestano ukida važenje stvari. Ustvari, *epokhé* je tek u izvedenom smislu fenomenološka metoda, ona je prvenstveno karakteristika same svijesti. Iskustvu o tome da nešto može biti drugačije

71

Prema *Menschu*, pogrešno je tvrditi da je Husserlovski shvaćena svijest lišena sadržaja i da predstavlja čistu intencionalnu strukturu. *Mensch* smatra da u tom slučaju redukcija ne bi mogla doći do osnovne konstitutivne razine, nego samo do puke praznine, odnosno dodaje da se husserlovski shvaćena svijest ne smije izjednačiti sa sartrovski konceptualiziranom sasvim transparentnom otvorenosću. Vidi: James Mensch, »Retention and the Schema«, u: Diether Lohmar, Ichiro Yamaguchi (ur.), *On Time – New Contributions to the Husserlian Phenomenology of Time*, Springer, Dordrecht 2010., str. 156. S naše strane, mislimo da se rješenje pojavljuje već i u samom izrazu »čista intencionalna struktura«. Naime, strukture, iako su prazne, jesu konstitutivni mehanizmi i nisu ono što Husserl naziva »puko ništavilo«. Nadalje, smatramo da je Sartreova pozicija mnogo ambivalentnija. Naime, iako je sklon tomu da ontologizira praznu intencionalnost kao »apsolutni nebitak«, kod njega taj opis ima i čistu fenomenološku stranu u kojoj je prazna intencionalnost opisana kao niz procesa neantizacija i *néгатités*, dakle na strukturalan način i to suprotstavljajući se Husserlovim idealističkim tendencijama.

72

Hua XI, str. 244.

73

Za rekonstrukciju ove pojmovne tradicije vidjeti: Kurt Flasch, *Meister Eckhart. Die Geburt der »Deutschen Mystik« aus dem Geist der arabischen Philosophie*, Verlag C. H. Beck, München 2006.

74

Hua XX/1, str. 143.

75

Hua XI, str. 347.

76

J.-P. Sartre, *L'Être et le Néant*, str. 50.

77

Hua XI, str. 72.

78

N. de Warren, *Husserl and the Promise of Time*, str. 191. Odnosno: L. Tengelyi [L. Tengelyi], »Husserlov pojam horizonta«, str. 161.

79

Jocelyn Benoist, »Sur le concept de 'remplissement'«, u: Jocelyn Benoist (ur.), Husserl, Les Éditions du Cerf, Paris 2008., str. 195–223, str. 206.

80

L. Tengelyi [L. Tengelyi], »Husserlov pojam horizonta«, str. 174.

81

Ovdje se služimo izrazom Markusa Gabriela. Vidi: Markus Gabriel, *Die Erkenntnis der Welt – Eine Einführung in die Erkenntnistheorie*, Karl Aber Verlag, Freiburg im Breisgau 2012., str. 10.

uvijek već prethodi pračinjenica da i sâmo iskustvo može biti drugačije (»svijest o mogućnosti ujedno je i mogućnost svijesti«).⁸² Prazna intencionalnost nužno je svijest koja će doći, ona je ek-staza i u odnosu na sebe. Pritom valja naglasiti da prazna intencionalnost po sebi nikada neće biti dostupna, nego uvijek samo na posredovan način, kroz konkretizirane prazne intencije (kroz ono za šta Husserl koristi izraze »konkretna prazna osadašnjenja« ili »prazne predodžbe konkretnih stvari«).⁸³ Ne samo što ne postoji praznine kao apsolutni *nihil* nego nema ni za nas direktno pristupačnog transcendentnog polja praznine. Ako bi bilo drugačije, fenomenologija kao pažljivo izrađena metoda ne bi bila potrebna.

Imamo li u vidu dalekosežne implikacije fenomenologije prazne intencionalnosti, neće nas iznenaditi što je Husserl, govoreći o »nužnosti praznine« i »nužnosti prelaska na praznu svijest«, bio sklon zaključku da je prazna modifikacija prisutna na svim razinama svijesti, da je u pitanju univerzalna činjenica.⁸⁴ Shodno tome, problemski gledano, smatramo da je ovaj aspekt fenomenologije ključnog značaja za mnoge suvremene rasprave, između ostalog, za (pseudo)dilemu internalističke i eksternalističke teorije intencionalnosti, za pitanje fenomenološkog idealizma i realizma, zatim i za problem nepostojećih predmeta. S druge strane, povijesno gledano, čini nam se da rekonstrukcija Husserlova koncepta prazne intencionalnosti može baciti novo svjetlo na mnoge posthuserlovske pojmove, npr. na Heideggerovo »ništenje« i »skrivanje«, na Sartreovu »neantizaciju«, na Levinasov i Derridaov »trag«, itd. Spomenimo najzad da Husserlov koncept prazne svijesti omogućava i bogate komparacije s vedantskim i budističkim filozofijama. Ukupno uzevši, čini nam se da ni sama fenomenologija prazne intencionalnosti ne može biti zaokružena, upravo suprotno, otvorena je prema novim mogućnostima.

Mark Losoncz

Phenomenologies of Empty Intentionality

Abstract

This paper deals with the notion of empty intentionality, with special regard not only to Husserl's works, but also to posthusserlian – classical and contemporary – phenomenologies. Attention is devoted to the typologies of empty intentionality. The author makes distinction between four aspects: 1. empty representation; 2. empty horizons of perception; 3. empty temporalization; 4. empty consciousness. It seems that the notion of empty intentionality is relevant for the understanding of the historical development of phenomenology, but also in the context of many contemporary philosophical debates.

Key words

Edmund Husserl, phenomenology, intentionality, empty intentionality, time, representation, horizons

82
N. de Warren, *Husserl and the Promise of Time*, str. 191.

83
Hua XI, str. 235, 239.

84
Hua XX/1, str. 97, 249.